

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**SYMPOSIUM
HISTORIOGRAPHICUM
CZERCASIENSIVM**

— ❧ Том I ❧ —

присвячений 150-річчю від дня народження
Михайла Грушевського

Черкаси
2016

УДК 930 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум /
За ред. В.Масненка. – Т. 1 (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського).
– Черкаси, 2016. – 312+VI с., іл.

ISBN 978-966-353-435-0

Редакційна колегія:

Гоцуляк В. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Добржанський О.В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Ю.Федьковича)
Зашкільняк Л.О., д-р. іст. н., проф. (ЛНУ ім. І.Франка)
Земзюліна Н. І., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Івангородський К. В., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Карев Д. В., д-р. іст. н., проф. (ГДУ ім. Янки Купали, м. Гродно, Білорусь)
Колесник І.І., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Корновенко С. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Масненко В. В., д-р. іст. н. проф., відповідальний редактор (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Михайлюк Ю. М., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Морозов А. Г., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Присяжнюк Ю.П., д-р. іст. н., проф., відповідальний секретар (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Сердженга Павел, д-р. габіліт., проф. (Жешувський університет, м. Жешув, Польща)
Синявська Л. І., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Стемпнік Анджей, д-р. габіліт., проф. (УМКС, м. Люблін, Польща)
Тельвак В. В., д-р. іст. н., проф. (Дрогобицький ДПУ ім. І.Франка)
Удод О. А., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Шамара С. О., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)

Рецензенти:

Боечко В.Ф., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Піскун В.М., д-р. іст. н., проф. (Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України)

*Рекомендовано до друку Вченої радою Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького, протокол № 4, від 23 грудня 2016 р.*

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці
Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф67/27-2016
Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів:
компаративний аналіз*

ISBN 978-966-353-435-0

© Автори, 2016
© ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2016

Зміст

Вступне слово.....	5
Михайло Грушевський: постать і образ	
Пиріг Р.Я. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ.....	8
Удод О.А. ОБРАЗ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ.....	17
Тельбак В.В. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГУМОРИСТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ЙОГО ЧАСУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА ПРАКТИКА.....	27
Вашенко В.В. ІСТОРИК У БОРОТБІ ЗА СИМВОЛІЧНУ ВЛАДУ В СОЦІОЛОГІЇ: М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ НАУКОВИХ ТРАДИЦІЙ.....	37
Масненко В.В. «ІСТОРИК – СЛУГА НАРОДУ»: САМОРЕФЛЕКСІЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	56
Stępnik A. MYCHAŁO HRUSZEWSKI – POLSKA RESEPCJA DORÓWKU HISTORIOGRAFICZNEGO.....	72
Михайло Грушевський як археограф, редактор і видавець	
Корновенко С.В., Владига О.М. АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: ПРОЕКТИ, ІНСТИТУЦІЇ, ВИДАННЯ.....	120
Ковалевська О.О. НАУКОВА СПІВПРАЦЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА М.БІЛЯШІВСЬКОГО ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ.....	138
Савчук І.І. ОСОБЛИВОСТІ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ПРАЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ЧАСОПИСІ «УКРАЇНА».....	147
Проблемне поле наукових студій Михайла Грушевського	
Куций І.П. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОБРАЗИ В НАУКОВО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	156
Чабан А.Ю. ВІЗІЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ.....	168

Великий історик як політичний і громадський діяч

Яковлев Ю.О. МІЖ НАУКОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (1894–1899)..... 186

Крот В.О. ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ДЕПУТАТАМИ ПЕРШОЇ ДУМИ 211

Грич І.Б. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ (М. ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ІНШІ ДЕРЖАВНИКИ) 222

Родинне та схоларне коло М. Грушевського

Журавльов С.А. ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО..... 240

Педич В.П. ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС..... 250

Історіографічна рефлексія

Гоцуляк В.В. СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО “НАРОДНИЦТВО” І “ДЕРЖАВНИЦТВО” М. ГРУШЕВСЬКОГО 274

Бундак О.А. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА» 291

Рецензії та огляди

Тельвак Віталій, Педич Василь. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с. (Серія «Грушевськіяна»: Т. 9. (Масненко В.В.)..... 298

У ПРИЗМІ ПОШУКІВ «СВОЄЇ» ЦИВІЛІЗАЦІЇ. Куций Іван. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов’янщиною та Європою. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – 480 с. (Демуз І.О.) 305

Наші автори 309

Проблемне поле наукових
студій Михайла Грушевського

Анатолій ЧАБАН
ЧНУ ім. Б. Хмельницького
(Черкаси)

ВІЗІЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Історична спадщина Михайла Сергійовича Грушевського багатогранна і багатопланова. Вона відіграла й відіграє визначальну роль у дослідженні вітчизняними науковцями як історії українського етносу загалом, так і вивчення минувшини окремих українських територій.

У своїх історичних працях М. Грушевський значну увагу приділяв вивченню місця й ролі Середньої Наддніпрянщини в історії України – регіону, який, на його думку, став етнічним і державотворчим ядром українського народу. Саме до цієї думки він неодноразово повертався у своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси»¹ й, особливо, у своєму дослідженні «Нарис історії Київські землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття»², а також у «Історії української козаччини»³.

Сьогодні, коли рішуче змінюється парадигма історичного пошуку, як ніколи актуальним є повернення до історичної спадщини М. Грушевського, його бачення особливостей розвитку окремих етнічних територій країни, визначення їх ролі для правдивого й незаангажованого висвітлення історії незалежної, демократичної, європейського рівня держави. Важливість такого пошуку визначається і реаліями сьогодення, коли нагальним стає питання децентралізації, а, відтак, регіоналізації, що неминуче приводить до думки про історичний спадок тих чи інших земель, значення їх населення для минулого і сучасності України.

Метою розвідки є розкриття у повному обсязі візії М. Грушевського ролі й місця населення Середньої Наддніпрянщини в історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст.

Головними завданнями пропонованої розвідки ми бачимо:

- розкрити бачення М. Грушевського щодо виокремлення території Середньої Наддніпрянщини як особливого регіону, де зароджувалися і формувалися етнотворчі процеси, де виникли перші державні утворення українського етносу;

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991–1998.

² Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. – К.: Наукова думка, 1991. – 542 с.

³ Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 160–183; 1990. – № 4. – С. 187–205; № 8. – С. 153–175; № 10. – С. 181 – 196.

- окреслити головні розвідки вченого щодо доленосних для української історії подій, які відбувалися на теренах Середньої Наддніпрянщини. Зокрема, в переддержавні часи, в період Давньоруської держави, монголо-татарської навали, литовської та польської доби історії України-Руси;

- з'ясувати бачення М. Грушевським ролі Середнього Подніпров'я у зародженні та становленні українського козацтва, його еволюції від стихійної сили до суспільно-політичного явища, яке витворило Українську козацьку державу середини XVII століття.

- на конкретному прикладі дослідження дискусії щодо заснування міста Черкаси показати вірність поглядів М. Грушевського про тяглість історичних процесів, його рішуче заперечення так званої теорії Погодіна–Соболевського про винищення або витіснення населення Середньої Наддніпрянщини зі своїх етнічних земель у часи монголо-татарської навали.

Варто зазначити, що окреслені проблеми дотично висвітлювалися в цілому ряді досліджень вітчизняних істориків (В. Смоля, М. Корінного, Ф. Шабульдо, О. Гуржія, М. Котляра, Ф. Заставного, К. Гуслистого, О. Апанович), а також автором запропонованого дослідження у монографіях «Витоки» (1994 р.)⁴, «Середнє Подніпров'я» (1999 р.)⁵, «Історія Середньої Наддніпрянщини» (2011 р.)⁶ та низці публікацій. Однак, саме в такій постановці проблеми, а також із врахування найновіших наукових розвідок, запропоноване до розгляду дослідження пропонується вперше.

Науковий доробок М. Грушевського щодо виокремлення території Середньої Наддніпрянщини як особливого регіону. Щодо території, яка визначена в темі дослідження, літописні джерела, дослідники історії України вживали різноманітні назви, зокрема, «земля Руська», «Киевская волость», «Київська земля», «земля полянська»⁷.

Терміни «Середня Наддніпрянщина», «Середнє Подніпров'я» почали вживатися дослідниками щодо природи козацтва, без виокремлення його як за територією, так і за особливостями економічного, суспільно-політичного розвитку місцевого населення. Кожен з істориків вкладав свій зміст у цей термін. Як правило, переважна більшість з них вживала його у розширеному

⁴ Чабан А.Ю. Витоки: Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст. – Черкаси: Сіач, 1994. – 237 с.

⁵ Чабан А. Середнє Подніпров'я: В 2-х кн. – Черкаси, 1999.

⁶ Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця XVII ст.) – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с.

⁷ Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 35 т. – Спб., 1859–1914; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. (1599–1637). – Спб.: В типографии Эдуарда Праца, 1865. – 249 с.; Жерела до історії України-Руси. Том VIII. Матеріали по історії української козащини по р. 1631. – Львів: У друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1908. – 407 с.

значенні, включаючи до нього навіть землі Чернігівщини, північної Київщини, східної Полтавщини, а також Вінничину та Брацлавщину.

На нашу думку, найбільш близькими до істини є ті автори, які пов'язують Середню Наддніпрянщину з Київською землею. Ключовим дослідженням з цієї проблематики, що саме так розглядає цю територію, є «Географічний нарис» – I розділ фундаментального дослідження М.С. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя»⁸. У цій праці вживається назва, визначаються кордони і територія Київської землі, центром якої був Київ. Однак і тут термін «Київська земля», як підкреслює сам історик, вживається в розширеному значенні, оскільки в ті часи літописи повідомляють і про «Київську волость», і «Київську область», що більше належали до околиць Києва⁹.

Окрім указаних, у літописах зустрічаємо назви: «Київська сторона», «Київщина», «Низовська земля»¹⁰. М. Грушевський, посилаючись на літопис, робить висновок, що Київська земля складається, головним чином, із земель полян і древлян. Однак тут же вказує, що ядром її служила земля полян («земля полянска») ¹¹.

Отже, територія Середнього Подніпров'я визначається у таких межах: знаходиться ця земля в середній течії Дніпра, що є віссю цієї території; на правому березі на півночі від Заруба до м. Чигирин на півдні; від м. Звенигородки на заході – до Дніпра; на лівому березі – від Переяслава на півночі до впадіння Сули – на півдні; до правого берега рік Супій та Сула – на сході¹².

Згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом землі Середнього Подніпров'я охоплюють південні райони Київської області, західні райони Полтавської області, північні райони Кіровоградської області та центральні райони Черкащини.

Спроби дати саме таке визначення території Середнього Подніпров'я спостерігаємо в цілому ряді праць, які пов'язують ці землі з конкретними історичними подіями. Зокрема, про Середнє Подніпров'я і розселення там полян пише літописець в «Повісті временних літ»¹³. Посилаючись на це повідомлення, ряд дослідників переконливо доводять розселення полян саме на цих землях. Зокрема, Б. Рибаків визначає територію Середнього Подніпров'я місцем, де, на його думку, розселився полянський союз племен в IV–VI ст. – в лісостеповій частині Київщини у басейні р. Рось і поблизу Переяслава. Свої твердження він

⁸ Грушевський М. Нарис історії Київської землі...

⁹ Там само. – С. 5.

¹⁰ Повесть временных лет. – М.: Наука, 1950. – С. 28.

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 189–191, 239, 388.

¹² Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини... – С. 28.

¹³ Повесть временных лет. – С. 35.

грунтує на аналізі археологічних матеріалів так званої культури «пальчатих фібул», або, як він її називає, «древностей русів»¹⁴.

Цю версію знаходимо в працях переважної більшості дослідників. Зокрема, ще раніше М. Грушевський у своїх картах до «Ілюстрованої історії України-Руси», потім І. Крип'якевич в картах до своєї «Історії України», а в наш час О. Субтельний в книзі «Україна. Історія», П. Толочко в праці «Київська Русь» поміщають поляни на південних околицях Київської землі. Всі вони посилаються на записи давніх літописів, які відводили полянам місце від Росі до Тясмину¹⁵.

Відомоті про вплив природних факторів Середнього Подніпров'я на розвиток населення, його історію знаходимо в праці М. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя», де він вказує, що з давніх часів ця земля відзначалася височинами, долинами і ярами, болотистими низовинами. Детальну характеристику він дає рікам Київської землі, і, зокрема, «найзнаменитіший після Дніпра річці Рось». Вчений відзначав найважливішу природну характеристику Середнього Подніпров'я: ця земля є межею Лісостепової і Степової зон. Він вказував, що південна Київщина була «полем», а навколо Києва «леса и боры великие». Важливо, що опис природи Київщини історик дає через літописні згадки. Це дозволяє нам найбільш достовірно реконструювати екосферу найдавніших часів¹⁶.

М. Грушевський, вказуючи на невичерпність багатства природи краю, захищеність теренів Середньої Наддніпрянщини козацької доби, підкреслював свободу, що мало місцеве населення в користуванні ними. Це надзвичайно важливе зауваження видатного історика спрямовує нас на необхідність дослідження обставин того, як місцеве населення освоювало природні багатства краю. Добрі природні умови Середнього Подніпров'я вимагали поміж іншого значної праці для їх використання. Тому найголовнішою передумовою існування тут населення була господарська діяльність, яка разом з обороною краю була головною їх функцією. Сутність праці населення на Подніпров'ї полягала, насамперед, в освоєнні природних багатств краю. Воно займалося рибальством, мисливством, бортництвом. Водночас мешканці цих земель інтенсивно займалися землеробством та скотарством. Важливою стороною господарського життя місцевого населення стало освоєння сусідніх територій, особливо в південному напрямку.

М.С. Грушевський про джерела українського етносу. Питання ролі і значення місцевого населення Середньої Наддніпрянщини у формуванні

¹⁴ Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 81.

¹⁵ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 14; Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 24; Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 54.

¹⁶ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 1–56.

українського етносу має тісний зв'язок взагалі з проблемою етногенезу українського народу, оскільки саме воно, на думку значної частини дослідників, мало вирішальний вплив на ці процеси.

Вивчення етногенезу українського народу привертало увагу наукової громадськості протягом тривалого часу. Предметом нашого дослідження не є детальне вивчення проблеми формування українського етносу. Однак оскільки, на нашу думку, саме на Середньому Подніпров'ї відбувалися найбільш інтенсивні процеси етногенезу, доречно вдатися до короткого огляду даної проблеми, передусім у контексті візії М. Грушевського.

До висвітлення проблем формування українського етносу вдавалося чимало дослідників історії України, а також слов'янських народів, які принагідно зверталися до цього питання у своїх дослідженнях. З робіт вітчизняних істориків XIX ст. виділяються праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, О. Єфименко, а також М. Грушевського. Вони розглядали етногенез українського народу в історичній цілісності і безперервності: від початків слов'янства аж до XX століття. Особливо активізувалася наукова діяльність у даному напрямку наприкінці XIX – на початку XX ст., і перш за все зусиллями М. Грушевського.

Аналіз історіографії проблеми формування української народності, на наш погляд, на перший план висуває особливо важливе питання про початковий етап формування українського народу. Ця проблема є також надзвичайно актуальною і для вивчення населення Середнього Подніпров'я, геополітичного аспекту його життєдіяльності.

Навколо початкового періоду в історії українського народу точилася і точиться гостра дискусія серед науковців, яка дуже часто із наукової полеміки перекидається на трибуни політиків. Відомо, що М. Грушевський був палким прихильником включення до історії українського народу прадавнього етапу. Він вважав, що «український народ в перших віках свого історичного існування жив широким і сильним політичним життям, а створена ним політична організація служила творящим центром для всієї Східної Європи... В основі всього нинішнього життя Східної Європи лежать і досі підвалини, зложені Київською державою». Він вважав, що «історичне життя українського народу починається півтори тисячі років тому»¹⁷. Тобто, істориком відстоюється ідея прадавності української народності.

При всій різноплановості і гостроті дискусій щодо виникнення і формування українського етносу, одне з питань залишається практично поза цією дискусією. Це питання про необхідність для формування народності якогось одного ядра, яке відіграло б притягальну роль для інших

¹⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. – С. 16.

протонародностей. Таким ядром, як переконливо показує ряд дослідників (і перш за все, М.С. Грушевський), була група племен, що мешкала на Середньому Подніпров'ї (в «Руській землі», як зазначає літописець).

Тобто, субстратом (основним чинником), виникнення українського етносу був місцевий (автохтонний) елемент, що почав формуватися в неолітичній добі (новому кам'яному віці), що тривала від 5000 до 1800 р. до н.е. Основою його було осіле населення, що почало займатися хліборобством, приручило худобу. В результаті еволюційних процесів воно досягло значних результатів у розвитку матеріальної культури.

Середнє Подніпров'я було чи не головною територією, де розквітла ця висока хліборобська культура неоліту. Розвивалася вона від 3500 р. до 1400 р. до н.е. і дістала назву трипільської. На південній Київщині, Черкащині віднайдено понад тисячу значних пам'яток трипільської культури, серед яких унікальні поселення біля сіл Майданецьке та Тальянки Тальнівського району, Доброводи Уманського району Черкаської області.

Жило хліборобське населення трипільської культури в постійних оселях, будувало прямокутні будинки, майже сучасного типу. Основним його заняттям було землеробство. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Землю обробляли мотикою. До наших часів дійшло чимало керамічних виробів трипільців. Численні фігурки жінок, які відносяться до того часу, свідчать про поширення релігійного культу богині-матері.

Ми не виводимо автохтонне населення Середнього Подніпров'я безпосередньо від трипільців, але переконані щодо великого впливу цієї культури на формування ознак етнічної спільності мешканців краю, що з'явилися пізніше – на культуру, вибір постійної території проживання, спільності господарського життя, психічного складу.

На формування українського етносу населення Середнього Подніпров'я особливий вплив мала смуга території, яка межувала з Чорним морем та лінією заселення автохтонного населення на межі Степу та Лісостепу, крайніми південними землями якої були нинішні міста Канів та Черкаси. За даними А. Спіцина і В. Седова для східних слов'ян ця територія мала етно-визначальні впливи¹⁸.

Саме через цю смугу пройшло чимало древніх племен, насамперед, кочових з південних земель, а також вихідців з інших територій. Безумовно, їх життя, звичаї, традиції, зв'язки з порубіжними місцевими племенами значною мірою впливали на формування етносу.

Першими племенами, що досягли Середнього Подніпров'я у I тис. до н.е. й відомості про яких дійшли до нашого часу, були кіммерійці, згодом скіфи,

¹⁸ Спицын А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб., 1899. – Т. 7. – С. 22; Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Серия: Археология СССР. – М., 1982. – С. 21.

пізніше сармати, алани, роксолани. Наймогутнішими серед номадів українських степів, безумовно, були скіфи, які утворили могутню державу.

На прадавніх мешканців цієї території мали також вплив торгові зносини з грецькими містами-державами, які тривалий час функціонували на причорноморських землях.

Зрозуміло, що всі ці чужоземні елементи мали певний вплив на формування прадавньої історії українського народу. Але перебільшувати, або ж вважати його вирішальним, як на це справедливо вказували М. Грушевський та І. Крип'якевич, а також сучасні історики П. Толочко та Б. Рыбаков, не слід, оскільки всі ці племена не «залишили практично ніяких організаційних традицій наУкраїні»¹⁹ Це зауваження стосується і часу колонізації території Середньої Наддніпрянщини германськими готами, а також гунами, які витіснили попередників.

Історичні джерела у межах Середнього Подніпров'я виразно фіксують слов'ян лише з середини I тис. н.е., коли вони з'явилися на історичній арені Європи як багаточисельна етнічна спільність.

М. Грушевський, а за ним І. Крип'якевич та інші прямо пов'язують етногенез української народності з життям і діяльністю антів, їх держави. М. Грушевський пише, що «грецькі письменники VI–VII ст. н.е. називали антами українців». Далі він зауважує: «Це й були наші українські племена, що зайняли тоді все побережжя Чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперше тут виступають в історичних джерелах окремо, під назвою Антів»²⁰

У V–VI ст. предки українського народу зайняли значну територію, яка нині належить Україні. Вони виступають в цей час як окрема слов'янська група під іменем антів. Однією з територій компактного розселення антів вчені називають землі Середнього Подніпров'я.

Візія М. Грушевського щодо ролі Середньої Наддніпрянщини в утворенні Руської держави. Відомо, що поляни й роси згадуються літописцями як могутні племена, що воювали в 626 р. біля стін Дербенту на Каспійському морі, біля Царгороду, у 643 р. підтримували хозар у їх боротьбі з халіфатом. Б. Рыбаков наводить записи перських літописців, які повідомляють, що руси «воюют со всеми неверными, которые живут вокруг их страны и одерживают победы». Він вказує, що бойові походи, торгові зв'язки приводять до розширення території росів, яка в VII–VIII ст. стала «суперсоюзом», що включав 6–7 союзів племен²¹.

¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1; Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.; Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 56–75; № 2. – С. 40–59; Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.

²⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. – С. 32.

²¹ Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 2. – С. 47.

В цей час з'являється розуміння назви «Русь» у широкому сенсі, як назви території сукупності всіх східних слов'янських племен, що населяли Київську Русь. Та все ж ще тривалий час, як справедливо зауважує П. Толочко, назва Русь вживалася осібно, стосовно лише земель «між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на Заході»²².

У 80-х роках минулого століття розгорнулася дискусія між академіками Б. Рибаківим та А. Новосельцевим про роль і місце Середньої Наддніпрянщини в українській історії. А. Новосельцев у роботі «Мир истории или миф истории» критикує посилання Б. Рибаків на польського історика Длугоша та видатного українського історика М. Грушевського, які висловили припущення щодо походження імені Аскольд від гідроніма «Оскол», а також ототожнювання Б. Рибаківим геродотівських сколотів зі слов'янами. Камінь на камені не залишає А. Новосельцев від гіпотези Б. Рибаків, що три слов'янські центри Куйаба, Слава, Арс, які згадуються арабськими літописцями – це українські міста Київ, Переяслав та Родня. З іронією автор називає противників норманської версії як «посредственности, либо представители школы Грушевского, который обнаруживал украинцев как особый этнос уже в IV веке».

Однак не відомо, до якої категорії відносить А. Новосельцев видатних російських істориків Б. Грекова, М. Тихомирова, А. Насонова, які стояли на позиціях південного походження слова «Русь». Автор постійно намагається піднести роль Новгороду на протигагу Києву через утвердження норманської версії. Вочевидь, вся полеміка статті спрямована на те, що Б. Рибаків, услід за М. Грушевським, заперечує появу Руської державності в Новгородській землі і її перехід до Києва.

Визрівання української народності відбулося в надрах зародження, зміцнення Древньої Русі як держави і здійснювалося разом з іншими народностями, які входили до її складу. Але, як підкреслюють дослідники, «найбільш інтенсивний історичний розвиток йшов не на півночі, а на півдні, в Середньому Подніпров'ї, і причому за багато століть до появи норманів»²³.

Про роль і значення Середнього Подніпров'я (в більш вузькому значенні, як землі «Руської», яка на початку відповідала означеній нами території) в часи Київської Русі окреслено М. Грушевським в його 1-му томі «Історії України-Руси», але найбільш ґрунтовно проблеми південної Київщини висвітлюються істориком в «Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», де описується час феодальної роздробленості держави.

В часи Київської держави на формування населення Середнього Подніпров'я мав вплив ще один етнічний елемент – різноманітні тюркські поселенці, що відомі під загальною назвою чорні клобуки. Як вказує

²² Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – С. 38.

²³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. – С. 333.

М. Грушевський, це печеніги, торки, берендичі, коуї, каспичі, які певний час жили на Пороссі, від Тясмина до Дніпра. Поряд з цими племенами, за твердженням літописця, на землях Середнього Подніпров'я продовжувала жити досить значна кількість місцевого населення, переважно в містах. Вони мирно співіснували.

Як вказують дослідники, чорні клобуки зберігали кочовий спосіб життя, язичницьку віру. Вони кочували по багатих пасовищах Поросся, Посулля та Подніпров'я. Разом з тим у XII ст. брали активну участь у справах Київської держави, заявляючи про свою відданість київським князям. Однак вони були самостійним об'єднанням, переслідуючи на всіх поворотах історії власний інтерес.

За М. Грушевським, чорні клобуки були поселені київськими князями на частині Подніпров'я – його порубіжжі – з метою оборони від половців. І цієї мети було досягнуто. У XII ст. половці рідко проникали далі Поросся, в'язнучи в боях з чорними клобуками. Крім того, чорні клобуки надавали київським князям дешеве і численне військо, особливо для боротьби з половцями, а також і з іншими ворогами держави²⁴.

Отже, на формування населення Середнього Подніпров'я часів Київської держави мали вплив різноманітні племена, які жили тут і мирно співіснували з місцевим населенням тривалий час. Це були поляки, що поселилися на порубіжжі в середині XI ст., вихідці з Галичини та Волині, які прийшли сюди на початку XIII ст., неслов'янські племена чорних клобуків, які жили тут в середині XII ст. Але вони не справили, як переконливо доводить М.С. Грушевський, вирішального впливу на місцеве населення, оскільки не створили ніяких державних організаційних структур, жили відособлено, як чорні клобуки. Хоча вони стали важливим демографічним вкрапленням, що позначилося на формуванні культури місцевого населення.

Варто зазначити, що населення Середнього Подніпров'я в часи Київської Русі виступало важливим форпостом у захисті держави від агресивних південних сусідів. Тут функціонувало чимало міст-фортець, які водночас з оборонними функціями були значними господарськими, ремісничими центрами, а ряд з них були й важливими регіональними політичними центрами (Канів, Родень, Переяслав, Корсунь, Богуслав).

Бачення М. Грушевським наслідків монголо-татарської навали. М. Грушевський вважав, що монголо-татарське іго не мало фатального значення для місцевого населення, а навіть принесло певне пожвавлення всіх сторін життя. Особливо це стосувалося Середнього Подніпров'я. Він доводить, що історичних підстав говорити про запустіння Київщини надзвичайно мало. Ці гіпотези, на думку вченого, висувалися і підтримувалися тільки з метою: одних – заселити Київську землю

²⁴ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 31–32.

польськими колоністами, інших – галицькими і волинськими переселенцями і пояснити таким чином появу тут «малоруської» мови, задатків якої, на їх погляд, в древності не було²⁵.

Вірогідніше, як твердять М. Костомаров, М. Максимович та В. Антонович, населення Середнього Подніпров'я мало змогу після погромів Переяслава й інших міст сховатися в лісах та інших захищених місцях. М. Грушевський переконаний, що перетворити Київщину на пустелю було надзвичайно важко. Він вважав, що лише частина жителів цього краю була знищена, переважно та, яка боронилася в містах. Основна ж маса «зуміла перебратися в різні захищені місця, втекти в сусідні землі, з часом повернувшись на «свої землі». На південній Київщині, за твердженням ученого, в той час було чимало недоступних місць, де могло переховуватися місцеве населення²⁶. Ймовірно, місцем схрону населення середнього Дніпра стали природно захищені острови на Дніпрі, оточені плавнями землі між Дніпром і Тясмином, лісові масиви на Придніпров'ї, Поросці тощо.

Як відомо, Київська земля і в домонгольський час неодноразово розорювалася, однак вирішального значення у знищенні населення ці катаклізми не мали. Такими трагічними для Київщини роками були 1169, 1203. Так, про події 1169 р. літописець записав: «Небысть помилования никому же ниоткуда же, крестьяномъ убиваемомъ, другимъ вяжемымъ»²⁷. Про розорення 1203 р. записано, що «разграбиша и монастыри все..., все ведоша иноплеменици в вежи к собе»²⁸.

Тобто, ми бачимо, що при всій трагічності подій монголо-татарської навали населення не було знищено і повністю брати на віру повідомлення літописів при описі цих подій не слід. Оскільки, як видно, аналогічні записи були про часи 1169 та 1203 рр. На цей парадокс звертав увагу М. Грушевський.

Він твердив, що існує принаймні ще три обставини, які свідчать про те, що населення південної Київщини не було знищене в цей час. По-перше, на думку вченого, окремі території цієї землі добровільно підкорилися монголо-татарам, по-друге, тут існувало значне туземне ядро, яке пережило навалу Батия, зберігши і місцевий елемент. Нарешті, по-третє, місцеве населення могло використати тогочасну ситуацію аби вивільнитися від централізованого дружинного ладу, надмірного адміністрування і відбудувати дрібні автономні общини²⁹. Тобто, М. Грушевський відстоює

²⁵ Там само. – С. 438.

²⁶ Там само. – С. 438–439.

²⁷ Там само. – С. 79.

²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. – С. 101.

²⁹ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 440–441, 450.

думку, що монголо-татари не перервали тяглості історичного процесу населення Середнього Подніпров'я, що цілком справедливо, і не мали фатального значення для його подальшого розвитку.

Однак, можна погодитися з думкою П. Толочка, який вважає, що М. Грушевський вдається в цих оцінках до крайнощів, заперечуючи руйнівне значення монголо-татарської навали для Південної України. Особливо це стосується, на думку П. Толочка, оцінки М. Грушевським суспільного життя Київщини. «Повернення до старих обшинних порядків, до управління «старцями», не досягнення народу, а його трагедія. Втратити соціально-стратифіковану структуру суспільства, позбутися його елітарно-інтелектуальної частини, – це означає бути відкинутим у своєму розвитку на цілу епоху», вважає П. Толочко³⁰.

Також М. Грушевський рішуче виступав проти версій щодо спільного проживання русичів і монголо-татар на Київській землі. Він наводить дані Плано Карпіні, який мандруючи у цей час через Київську землю, ніяких даних про співжиття не надав. Плано Карпіні, який був тут в 1246 р., свідчить, що лише в Каневі на Середньому Подніпров'ї знаходився татарський гарнізон. А в інших містах не було татарських гарнізонів і начальники в них були русичі. Мандрівник явно відділяв ці міста від першої татарської застави, яка, за його словами, знаходилася за шість днів шляху від Києва, тобто десь на південь від Тясмину³¹.

Водночас, М. Грушевський припускає, що все Поросся було в безпосередньому підпорядкуванні татар і не мало князів, тож невідомо, кому належала ініціатива такого устрою – татарам чи самому населенню, яке звикло співіснувати з кочівниками. Історик пише: «Київщина перетворилася... в групу міських обшин... під безпосереднім управлінням татар... Тобто, на Київщині та Переяславщині княже-дружинний лад після татарського погрому прийшов до занепаду зовсім»³². Вчений також рішуче виступав проти версій про переселення жителів Середнього Подніпров'я на північний схід, а також про прихід на цю територію населення з Галичини й Волині³³.

Отже, історичні джерела та наукові дослідження підтверджують, що в час суворого випробування, яке випало на долю українського народу в ході монголо-татарської навали, населення Середнього Подніпров'я вижило і вистояло.

Щодо заснування міста Черкаси. Праці М. Грушевського стали основоположними й при вивченні питання про часи заснування міста

³⁰ Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – С. 536–538.

³¹ Плано Карпини Джовани дель. История Монголов. – М.: Наука, 1957. – С. 58–59.

³² Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 171, 181.

³³ Грушевський М. Нарис історії Київської землі... – С. 459, 465.

Черкаси. Саме як укріплення, які з'явилося в часи послаблення впливів Золотої Орди на Середню Наддніпрянщину.

Найбільшого пошвавлення дискусія з приводу заснування міста Черкаси набула на початку 80-х років минулого століття з появою статті Андрія Васильовича Сердюка «Скільки років Черкасам?» у газеті «Черкаська правда». В засобах масової інформації, у середовищі історичної, краєзнавчої громадськості розгорнулася широка дискусія. Для підведення її підсумків була створена спеціальна комісія. До її складу були включені представники всіх груп дослідників, які стояли на захисті тих чи інших версій.

За пропозицією комісії упродовж 1982 – 1984 рр. у місті працювала спеціальна археологічна експедиція інституту археології АН України (І.І. Артеменко). До пошуків джерельної бази були залучені відділи джерелознавства та історичного краєзнавства Інституту історії АН УРСР, найбільш авторитетні архівні установи України та СРСР.

У процесі роботи комісії була також проаналізована більшість публікацій наукового, краєзнавчого та публіцистичного характеру з вказаної проблеми (О. Тканка, М. Фесенка, Ф. Горленко, М. Пономаренка, Є. Найдена, А. Стрижака, Н. Янка, А. Чабана, А. Кругляка, О. Сердюка, С. Реця, П. Соси, П. Жука, Г. Сизоненко, М. Карпенка, Ю. Черченка, Ю. Маринівського), які були надруковані починаючи з 1957 р. в республіканській та місцевій пресі, в «Українському історичному журналі», в окремих брошурах та путівниках. Про результати проведеної роботи комісія проінформувала членів рад інститутів археології та історії АН СРСР. Остаточні підсумки проведеної роботи були заслухані 2 лютого 1985 р. на Вченій раді Інституту історії АН України, де були схвалені її результати.

В історичній науці на сьогодні існує принаймні п'ять чітко окреслених точок зору на час виникнення міста Черкаси. До першої з них варто віднести роботи групи дослідників, краєзнавців (сутність поглядів цієї групи найбільш аргументовано виклав С. Рець в серії публікацій в газеті «Черкаська правда» за 1982 р., а також в публікаціях 1996 р.), яка вважає, що час виникнення міста слід віднести до IV–VI ст. н.е., оскільки перші археологічні знахідки на території міста відносяться саме до цього часу. С. Рець досконало вивчив природні особливості розташування міста і вважає, що існує фортифікаційна спрямованість річкових терас, що, на його думку підтверджує це припущення. Однак археологічні знахідки, що є в розпорядженні дослідників, не можуть підтвердити існування тут в ті далекі часи саме міста, а не мисливського поселення. Відсутні також і писемні згадки, що зводить цю думку до рівня припущення.

Друга точка зору (сутність її була викладена краєзнавцем А. В. Сердюком) полягає в припущенні, що місто виникло наприкінці XI ст., або ж у XII ст. – в період, коли тут перебували чорні клобуки. Дослідники

обґрунтовують свою версію записом у Воскресенському літописі, про те, що чорних клубуків називали черкасами. Однак і ця версія не знаходить археологічного підтвердження. Існує певний сумнів щодо вказаного запису, оскільки це могло бути дописано як коментар до літопису значно пізніше.

Не менш значима третя точка зору (автори – Ф. П. Сизоненко та Г. С. Сизоненко), згідно якої час появи міста окреслювався в період будівництва Ярославом Мудрим Пороської лінії міст у 1032 р.. Однак ця версія також не знайшла ні писемного, ні археологічного підтвердження.

Четверта версія відносить нас до кінця XIII ст., тобто в часи переселення в ці місця черкес із так званих Рильських слобід на Курщині, про що стверджував російський дослідник І. Болтін. Її послідовним прихильником був М. Фесенко. Однак ця версія також не знайшла ні археологічного, ні писемного підтвердження.

І, нарешті, п'ята точка зору (О. Тканко, Є. Найден) означає часом заснування міста кінець XIV ст., тобто час запису в офіційних литовських документах. Саме ця точка зору була внесена в історичні довідники, а також в «Історію міст і сіл Української РСР».

На остаточне рішення про встановлення часу заснування міста Черкаси вирішальне значення мало поглиблене вивчення джерельної бази, результатів археологічних досліджень, а також основоположних досліджень істориків минулого. Сприяли утвердженню єдиної точки зору членів комісії змістовні публікації у місцевій пресі, «Українському історичному журналі» заслужених краєзнавців України – М.Ф. Пономаренка та П. П. Соси. Аналіз сучасних напрямків пошуків вказує Ф. Горленко³⁴. Виходячи з комплексу даних, які сформувалися на той час, Інститут історії АН УРСР та Інститут археології АН УРСР в 1985 р. визнали, що час заснування міста Черкаси відноситься до вісімдесятих років XIII ст.

У науковій записці Інституту історії та Інституту археології АН УРСР про час виникнення м. Черкаси сказано: «На території сучасного міста Черкаси відомі археологічні пам'ятки різних історичних періодів від епохи неоліту до скіфського часу, а також слов'янські пам'ятки до VII ст. нашої ери, які висвітлюють історію території, але не мають відношення до формування міста Черкаси. Пам'ятки наступного часу відомі тут лише з XIII ст. На основі виявлених археологічних матеріалів неперервний розвиток міста простежується тільки з кінця XIII ст. Перша згадка про місто Черкаси є в Густинському літописі під 1305 р. У білорусько-литовських літописах 1320–1322 рр. Черкаси згадуються як місто поряд з іншими містами Південної Русі. Ці згадки свідчать про вже існуюче місто, виникнення якого має бути віднесено до більш раннього часу. В дослідженнях істориків (І. Болтіна,

³⁴ Горленко Ф. Об этнониме Черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 23–42.

М. Карамзіна, Ф. Шевченка) заснування Черкас відноситься до вісімдесятих років XIII ст. Таким чином, виходячи із сукупності археологічних і писемних джерел, часом заснування міста Черкаси слід вважати кінець XIII століття»³⁵.

Встановлення часу заснування міста Черкаси наприкінці XIII ст. дає нам змогу висловити думку про те, що населення Середнього Подніпров'я, яке в часи монголо-татарської навали знайшло собі притулок в захищених місцях біля Дніпра, зуміло вийти на рівень усвідомлення необхідності спорудження укріплення, що боронило б їх від ворогів. Населення, яке почало гуртуватися навколо цього укріплення, почало називатися черкасами за назвою свого міста. Воно стало прямим попередником українського козацтва. Черкаси Середнього Подніпров'я пронесли традиції Київської держави до нових козацьких часів.

Дискусія щодо заснування міста Черкаси, саме таке її вирішення, підтверджує основоположні позиції М. Грушевського щодо тяглості історичних процесів українського народу, спростування тверджень про знищення чи витіснення населення Середньої Наддніпряниці в часи монголо-татарської навали і заселення її у XV ст., а відтак меншовартості українського етносу, про збереження і примноження традицій соціальної організації від давньоруських часів до модерних козацьких.

М.С. Грушевський про виникнення українського козацтва. Надзвичайно важливими для дослідників козацтва на Середньому Подніпров'ї є праці М. Максимовича, який вважав, що «В Україні обох берегів Дніпра козацтво розвинулося з XIV ст. як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства». Саме М. Максимович одним із перших підняв питання про особливу роль Середнього Подніпров'я в історії становлення українського козацтва³⁶.

Про демократизм козацтва підкреслював неодноразово в своїх творах В. Антонович, який указував, що козацтво – це втілення найвищих чеснот тогочасного суспільства, що «українському народові, що сидів між польським та великоросійським, прийшов до типу принцип широкого демократизму... Отся провідна ідея вельми рельєфно позначилася в козаччині...»³⁷.

Видатний дослідник українського козацтва М. Грушевський вважав, що козацтво пройшло значний шлях від руйнівної стихійної сили до сили, що стала представником національних інтересів свого народу і взяла на себе державне будівництво України³⁸.

³⁵ Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – К.: Молодь, 1993. – С. 142.

³⁶ Максимович М. Собрание починений: В 3-х т. – К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – Т. 1. – С. 261–262.

³⁷ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3.

³⁸ Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 169.

В історичній науці є широка палітра думок зарубіжних та вітчизняних дослідників з приводу цього справді унікального явища в історії українського народу. У зв'язку з цим надзвичайно слушним є зауваження В. Смолія, який вважає, що «причини, які зумовили виникнення козацтва, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники. Ігнорування чи, навпаки, гіпертрофоване зображення будь-якого з них призводить до спотвореної, деформованої реконструкції обставин появи і розвитку українського козацтва»³⁹.

Незважаючи на різні точки зору на природу виникнення козацтва, абсолютна більшість дослідників, які займалися чи займаються вивченням цього явища в історії українського народу, одностайні у визначенні території, що відіграла вирішальну роль у час зародження та формування козацтва. Такою землею вони називають Середнє Подніпров'я, Побужжя, Брацлавщину – південне порубіжжя з Диким полем, з їх мужнім населенням, яке першим брало на себе удари кочового степу. Причому пріоритет вони віддають якраз Середній Наддніпрящині.

М. Грушевський також писав: «Україне дозволя, широка воля й свобода в стосунках, відсутність всього того утиску, матеріального і морального, який давав себе чути в ліпше засиджених і захищених місцях «посполитому чоловікові» з боку суспільної ієрархії, і невичерпні багатства природи та свобода в користуванні з них – тягнули сюди й прив'язували людей до сеї землі, зливої кров'ю й посипаної попелом після татарських наїздів»⁴⁰.

Саме тут, на Середньому Подніпров'ї, як вказують історичні документи, літописні джерела та праці дослідників, знаходилися невеликі фортеці-замки, де, як писав М. Грушевський, «купчилися невеликі поселення зем'ян-шляхти, міщан і селян...»⁴¹. І сюди, на вільну територію від утисків польської шляхти йшов потік втікачів, де вони знаходили свободу.

Тобто ми бачимо, що перші згадки про українське козацтво в офіційних, державних документах, а також описах сучасників того періоду стосуються безпосередньо земель і населення Середнього Подніпров'я, а саме території навколо Черкас і Канева. Про це свідчить також детальний аналіз перших згадок про українське козацтво в західноєвропейських джерелах, які віднайдені Д. Наливайком.

Коментуючи перші згадки про українських козаків, М. Грушевський бере під сумнів повідомлення М. Бельського про козаків Поділля, зазначаючи, що

³⁹ Смолій В. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 62.

⁴⁰ Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 135.

⁴¹ Там само. – С. 136.

сам М. Бельський на 991-й сторінці своєї «Хроніки» перші відомості про козаків датує лише 1516 р.⁴²

Виходячи з достовірних офіційних джерел історик стверджує: «Про козаків в чорноморських степах чуємо в XIV і XV вв., але се козаки татарські, або неясні ще до своєї народності. Такі звістки, де говориться безсумнівно про наших українських козаків, маємо тільки з 1490-х рр. В 1492 р. хан кримський жалується, що Кияне й Черкасці погромили татарський корабель під Тягинєю, і князь литовський Олександр обіцяє пошукати того межі козаками на Україні»⁴³.

Такими є стратегічні проблеми щодо ролі населення Середньої Наддніпрянщини, розвитку цієї території у найдавніші часи української історії, які досконало відпрацював видатний історик Михайло Сергійович Грушевський. Однак це далеко не весь перелік. Зокрема, основоположні ідеї вченого стосуються також української козацької державності, становища населення в часи Руїни. Однак це завдання подальших розвідок.

Bibliography:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2. (1599–1637). – Спб.: В типографии Эдуарда Праца, 1865. – 249 с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 35 т. – Спб., 1859–1914.
4. Горленко Ф. Об этнониме Черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 98 – 115.
5. Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 160–183; 1990. – № 4. – С. 187–205; № 8. – С. 153–175; № 10. – С. 181 – 196.
6. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. – К.: Наукова думка, 1991. – 542 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін.. – К.: Наукова думка, 1991–1998.
8. Жерела до історії України-Руси. Том VIII. Матеріали по історії української козащини по р. 1631. – Львів: У друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1908. – 407 с.
9. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
10. Максимович М. Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести // Собрание починений: В 3-х т.. – К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – Т. 1. – 847 с.

⁴² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. – С. 89.

⁴³ Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 175.

11. Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом: письмо к М.П. Погодину // Русская беседа. – 1857. – № 8. – С. 22 – 35.
12. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – К.: Молодь, 1993. – 367 с.
13. Плано Карпини Джовани дель. История Монголов. – М.: Наука, 1957. – 268 с.
14. Повесть временных лет. – М.: Наука, 1950. – 251 с.
15. Пономаренко М. Черкаси: тасмниця топоніма // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1991. – № 4. – С. 67–76.
16. Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – № 1. – С. 56–75; № 2. – С. 40–59.
17. Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Серия: Археология СССР. – М., 1982. – 328 с.
18. Смолій В. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 61–72.
19. Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 10–20.
20. Спицын А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб., 1899. – Т. 7. – С. 22 – 45.
21. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.
22. Чабан А. Роль Середнього Подніпров'я у формуванні українського етносу (з найдавніших часів до XIV ст.). – Черкаси, 1992.
23. Чабан А. Середнє Подніпров'я: В 2-х кн. – Черкаси, 1999.
24. Чабан А.Ю. Витоки: Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст. – Черкаси: Сіяч, 1994. – 237 с.
25. Чабан А.Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця XVII ст.). – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с.

Anatolii Chaban

Vision M.S. Hrushevsky history Middle Naddniprianshchyna

Abstract

The paper studies Mykhailo Serhiyovych Hrushevsky's vision of the role and place of Ukraine of the Middle Course of the Dnieper River in the creation of the Ukrainian ethnos, state formation and crucial events in the life of the Ukrainian people. The article focuses on the history of the Middle Dnieper Ukraine, which confirms the main positions of Mykhailo Hrushevsky concerning the continuity of the historical processes of the Ukrainian people and refuting a view about the extermination or expulsion of the Middle Dnieper population during the Mongol-Tatar invasion and the repopulation of the region in the 15th century (the view that has been used to advocate an inferior status of the Ukrainian ethnos). The study also echoes Hrushevsky's argument about preservation and multiplication of the traditions of the social organisation in the region – from the times of the Kyiv Rus' to the modern times of the Cossacs.

Key words: M. Hrushevsky, Middle Dnieper Ukraine, historiography, Kyiv Rus', Cossacs.

Наші автори

Бундак Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

Владига Ольга Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва (м. Львів)

Ващенко Володимир Володимирович, доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст., зав. сектора грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Гоцуляк Віктор Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Демуз Інна Олександрівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Журавльов Святослав Андрійович, кандидат історичних наук, вчитель історії Харківської ЗОШ № 126

Ковалевська Ольга Олегівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Корновенко Сергій Валерійович, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Куций Іван Петрович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Крот Володимир Олександрович, кандидат історичних наук, доцент Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського

Масненко Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Педич Василь Пилипович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Савчук Інна Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського у м. Києві

Стемнік Анджей, доктор габлітований, професор Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Удод Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАПН України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Чабан Анатолій Юзєфович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Яковлев Юрій Олегович, аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Наукове видання

Symposium historiographicum Czercasiensium

— Том I —

Присвячений 150-річчю
від дня народження
Михайла Грушевського.

Збірник наукових праць

Науковий редактор
Віталій Масненко

Здано до набору 15.12.2016. Підп. до друку 22.12.2016.
Формат 60x84/16. Папір книжковий. Гарнітура Times.
Ум. др.арк 20,65. Наклад 300 прим.

Виготовлено ФОП Гордієнко Є.І.
Свідोцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.

Україна, 18000, м. Черкаси
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com

Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання